

*Л.М. Кирилюк*

**АНАЛІЗ ПЕРСПЕКТИВНИХ ЗМІН У ВИСОТНІЙ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ  
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ, ДОРОЖНИХ ТА ЛІСОВИХ  
АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ**

Впровадження програм з географічного краєзнавства у вищих навчальних закладах і особливо в школах відбулося відносно недавно. Їх зміст здебільшого присвячений констатації відомих фактів ландшафтної структури (переважно натуральної) регіонів. Ці програми мало сприяють розвитку в учнів, а пізніше у студентів та вчителів, прагнення до творчого пошуку та дослідництва – “локомотиву” розвитку географічної науки [14]. А такі ландшафтознавчі дослідження необхідно проводити тепер практично заново. Адже наприкінці ХХ ст. антропогенне навантаження на натуральні ландшафтні комплекси досягло катастрофічних величин. Тому на сьогодні ми маємо справу уже з новими, антропогенними ландшафтами. Їхнє дослідження розпочалось порівняно недавно [6,16]. Через те на даному етапі регіональних географічних досліджень актуальним є питання вивчення реально існуючої структури сучасних ландшафтів. Очолити її повинні географічні, природничо-географічні, природничі факультети та окремі кафедри вузів. Посильну допомогу в цій роботі можуть надавати вчителі географії та очолювані ними краєзнавчі гуртки, які проводитимуть дослідження окремих адміністративних районів, міст, сіл та навколишніх територій.

У процесі вивчення ландшафтної структури регіонів вся увага звертається на вивчення горизонтальної їх структури. Водночас значний фактичний матеріал вказує на те, що поряд з горизонтальною існує і висотна диференціація ландшафтів [1,2,7,9,17]. Це явище у 1947 році відкрив професор Воронізького університету Ф.М. Мільков [15]. Явище висотної диференціації рівнинних

ландшафтів пов'язане з коливаннями абсолютних висот і дуже подібне до висотної поясності в горах, але на відміну від нього визначається тільки внутрізональними змінами. Вони проявляються в існуванні трьох висотно-ландшафтних рівнів: нижнього - "молодого" (тут і в подальшому назва рівнів авторська) акумулятивного, середнього – “типового” і верхнього - "старого" денудаційного [1,2,3,13]. В свою чергу до складу кожного висотно-ландшафтного рівня входять яруси, які складаються з типів місцевостей. Найменшою структурою, яка характеризує певну місцевість, є типи урочищ. Така типологічна система висотної диференціації сучасних ландшафтів окремих регіонів дає можливість в повній мірі охарактеризувати стан ландшафтів, а також спрогнозувати їх розвиток на майбутнє. При розробці заходів раціонального природокористування регіонів необхідно враховувати антропогенне навантаження на кожному ландшафтному рівні на існуючі тут системи традиційного природокористування. Покажемо це на прикладі Поділля.

Наприкінці XX ст. на Поділлі сформувались та інтенсивно функціонують такі системи природокористування, як сільськогосподарська, дорожня, селитебна, промислова та лісова. Останнім часом (протягом 15-20 років) швидкими темпами розвиваються природоохоронна та рекреаційна [8,9]. Кожна з цих систем природокористування відзначається диференціацією в межах окремих висотно-ландшафтних рівнів і ярусів. В зв'язку з неможливістю в невеликій статті дати повну характеристику всім названим системам зупинимося на перспективних змінах, що відбуваються на сучасному етапі у висотній диференціації сільськогосподарських та дорожніх ландшафтів.

Однією з перших на Поділлі почала розвиватися сільськогосподарська система природокористування - приблизно 5-6 тисяч років тому. Можна стверджувати, що на сучасному етапі розвитку суспільства ця система знаходиться на крайньо можливій межі свого просторового поширення, адже загальна розораність Поділля становить 63,3 % території, а в деяких адміністративних районах (Теплицький Вінницької, Лановецький Тернопільської, Теофіпольський Хмельницької областей ) досягає 70 - 82 %. Про це говорить і той факт, що в останні 3 - 5 років спостерігається хоч і незначна, але стійка тенденція до скорочення сільськогосподарських ландшафтів. Так, наприклад, протягом тільки 1997 року сільськогосподарські угіддя у Вінницькій області зменшилось на 4,5 тис.га. [10] у Тернопільській на 5,3 тис.га [11], Хмельницькій - 3,6 тис.га [12]. Крім того, серед сільськогосподарських ландшафтів спостерігається поступове зменшення польових та збільшення лучно-пасовищних. Розглянемо це більш детально.

На "молодому" акумулятивному висотно-ландшафтному рівні відзначається незначне зменшення польових сільськогосподарських ландшафтів. Це відбувається за рахунок виведення із активного використання площ заплав та переходів (бровок) між терасами. Вивільнені землі використовуються як пасовища та сінокоси, а поблизу значних міст і під дачні ділянки. На ділянках, що плануються як сінокоси та пасовища, висіваються культурні рослини, які через декілька років майже повністю замінюються натуральною рослинністю. Такі луки (натуральні) дають більше сіна, та й покриття ґрунтів під ними більш щільне, що значно гальмує розвиток тут ерозії. Крім того, на площах, що залишилися під польовими культурами, необхідно дати можливість природнім шляхом відновитися колишнім озерам та болотам. Адже на їх щорічне осушення

затрачаються значні кошти та зусилля, а економічний ефект практично відсутній. Вивільнені таким чином кошти можна використати для покращення структури більш родючих ґрунтів з відповідним економічним ефектом. Крім того, відновлені болота, а подекуди навіть озера, стануть акумуляторами вологи та природним її регулятором для навколишніх територій, що дуже важливо з погляду на зростаючу з кожним роком посушливість літа. На цих натуральних "оазисах" серед польових ландшафтів знайдуть притулок звірі та птахи, що були характерними для цих територій в минулому.

В найближчі роки слід очікувати подальшого зменшення площі польових ландшафтів на "молодому" акумулятивному висотно-ландшафтному рівні, особливо на нижньому ярусі – на заплавах. Поряд із залуженням тут будуть проводитися роботи по насадженню водоохоронних лісів. На надзаплавних терасах слід очікувати збільшення ролі сінокосів. Серед польових культур тут найкраще зростатимуть багаторічні трави та кормові культури, чому сприяють природні умови цих територій.

Протягом останніх 10 – 15 років на заплавних місцевостях відбулися значні зрушення (особливо поблизу великих міст) в сторону збільшення площі дачних ландшафтів. Як правило, це ділянки розміром від 0,03 до 0,1 га. На більшості цих ділянок було побудовано 1 – 3 поверхові дачні будинки, а територія навколо них засаджена фруктовими деревами та кущами. Серед дерев переважають різні сорти яблунь та вишні. Часто зустрічаються також груші, сливи, волоські горіхи, черешні та виноград. Зрідка на ділянках зростають абрикоси та айва. А серед кущових рослин переважають агрус, смородина, малина. Приблизно 1/4 частина дачних ділянок використовується для вирощування овочевих культур.

Можна стверджувати, що тепер дачні ландшафти на заплавних місцевостях досягли стадії відносної зрілості. А це свідчить про те, що в найближчому майбутньому тут будуть проходити тільки внутрішньо-ландшафтні зміни. Це, насамперед, впорядкування доріг (створення твердого покриття, освітлення) та подальше облаштування дачних ділянок.

Найбільшої зміни зазнають сільськогосподарські ландшафти на "типовому" висотно-ландшафтному рівні. Він складається із двох ярусів: нижнього та верхнього. Нижній складається із схилових та каньйонних (низькогірних – за Ф.М.Мільковим) місцевостей [15]. Зараз тут переважають пасовищні ландшафти. Поряд з ними значне поширення мають садові, антропогенні, лісові й польові. Майже 80 % земель, що виведені за останні роки з активного використання, приурочені до цих типів місцевостей. Спочатку спостерігається різке зменшення ролі польових ландшафтів, які переводяться до розряду пасовищ. Головною особливістю пасовищ схилів та каньйонів є надмірне випасання на них ВРХ та особливо овець. В результаті, наприкінці літа, всі ці пасовища більше нагадують пустища з мінітерасами від слідів копит домашніх тварин [9]. Продуктивність таких пасовищ дуже низька. В останні роки спостерігається поступове заліснення цих пасовищ. Найбільші їх площі розташовані в Придністров'ї. Значно менше ліси замінили сільськогосподарські ландшафти в центральній частині Поділля і зовсім мало - на півночі регіону. Садові ландшафти практично не збільшуються, хоча потепління останніх десятиліть створює ще більш сприятливі умови для відродження слави подільських садів. Особливо сприятливі умови для насадження садів

спостерігаються в південній і частково центральній частинах Поділля.

Скорочення площ сільськогосподарських ландшафтів проходить і буде проходити в майбутньому на верхньому (плакорний тип місцевостей) ярусі “типового” висотно-ландшафтного рівня. Але, на відміну від попередніх місцевостей тут їх заміна, відбувається за іншої схемою, а саме за рахунок їх переведення у розряд селитебних, промислових і дорожних. Спостерігається заміна одних негативних за впливом ландшафтів на інші. Тільки незначна частина польових ландшафтів плакорів переводиться до лучних і лісових. Разом з тим, в зв'язку з початком проведення в Україні аграрної реформи слід очікувати саме тут найбільших змін у структурі сільськогосподарських ландшафтів. Перш за все будуть змінені контури полів, зміниться структура посівних площ, кожний приватний власник чи колективне підприємство буде старатися визначитись із власною спеціалізацією. Не важко передбачити й створення хутірських поселень з відповідною інфраструктурою (житловими будинками, господарськими приміщеннями, гаражами для сільгосптехніки, садками, ставами, “копанками” та ін.). Збільшаться також площі під багаторічними травами, луками та пасовищами.

По-іншому проходить зміна сільськогосподарських ландшафтів на “старому” денудаційному висотно-ландшафтному рівні. На Поділлі він займає приблизно 10 – 11 % території. Основні площі його поширення це - Товтри, Кременецькі гори (кряж) і Подільська частина Опілля. Як і в інших частинах Поділля, тут серед сільськогосподарських ландшафтів переважають польові, а вже потім лучні та садові. Переважна більшість вивільнених від активного ведення сільськогосподарських земель відводиться для посадки лісу. Ці роботи проводяться вже досить давно (протягом 30-40 років). На початковому етапі висаджувались в основному хвойні породи. Але згодом лісівники зрозуміли свою помилку і останнім часом серед посадкового матеріалу панує дуб. Далі йде береза, граб і бук. Крім того, на частині схилів та міжгорбових сідловинах проводиться відродження луків та пасовищ. Така ж тенденція буде спостерігатись тут і в найближчому майбутньому.

У зв'язку з наявністю висотних ландшафтних рівнів і відповідної диференціації сільськогосподарських ландшафтів постає питання раціональної організації катен – складно організованих перехідних смуг між висотними рівнями та ярусами. Нами разом з управлінням сільського господарства Вінницької області розроблений і частково впроваджений у практику типовий проект раціональної організації сільськогосподарської катени Середнього Побужжя.

Дорожно-транспортна система природокористування на Поділлі формувалась протягом багатьох століть, але стверджувати, що вона досягла повноти свого просторового поширення не доводиться [8]. Крім того, спостерігаються значні відмінності у розташуванні різних типів транспортних шляхів по висотно-ландшафтних рівнях і ярусах.

До “молодого” акумулятивного висотно-ландшафтного рівня приурочені дороги переважно місцевого значення. Виключення становить Подільське Полісся, де частка доріг загальнодержавного значення досягає 35-40%. Зміни на дорогах місцевого значення будуть проявлятися переважно у підсипці дорожнього полотна (гравій, пісковики, щебінь, граніти).

Значно більших змін слід очікувати на дорогах обласного та загальнодержавного значення, що проходять в межах “молодого”

аккумулятивного висотно-ландшафтного рівня. Дорожнє полотно в результаті значного підняття (1,5-3 метра) внаслідок підсипки майже виключно щебенем граніту буде “нависати” над навколишньою територією. Спостерігатиметься і тенденція до розширення (від 2 до 4-6 смуг) проїжджої частини та покращення якості покриття. Спочатку збільшиться потужність асфальту, а згодом він буде замінюватися більш стійким до руйнування бетоном. В місцях перехрещення найбільших доріг з’являться транспортні вузли (розв’язки). В зв’язку з розширенням проїжджої частини будуть спочатку руйнуватися, а потім відновлюватися трав’яниста і деревна вітрозахисна смуги. Рослинний світ навколо цих доріг необхідно формувати відповідно до характерних для даного рівня угруповань (верба, осика, тополя, частково клен, сосна та ялина).

Основні транспортні магістралі (загальнодержавного та міжобласного значення), що проходять по території Поділля приурочені переважно до типового висотно-ландшафтного рівня. У зв’язку із зміною геополітичного положення України, а також із запровадженням у повсякденному житті загальносвітових стандартів, необхідно очікувати кардинальних змін на транспортних магістралях саме тут. В першу чергу це відноситься до доріг загальнодержавного значення та створюваних трансконтинентальних транспортних коридорів. Через територію Поділля пройде 2 з них: залізничний - Ужгород-Львів-Тернопіль-Хмельницький-Жмеринка-Козятин-Київ-Хутір-Михайлівський та автомобільний: Мостиська-Львів-Хмельницький-Вінниця-Умань-Дніпропетровськ-Маріуполь. На всіх цих дорогах відбудеться докорінна зміна ландшафтів. Перш за все пройде нівелювання рельєфу. В зв’язку з тим, що Поділля характеризується значною розчленованістю, будуть проведені значні роботи по зменшенню відносних висот магістралей. Практично всі горби будуть зрізані, виярки засипані, а в річкових долинах побудовані мости. Значно розшириться і саме полотно. Автомобільні дороги повинні бути як мінімум чотирисмуговими. Крім того будівництво швидкісних магістралей виключає їх пряме перехрещення з другорядними дорогами, тобто передбачає будівництво транспортних розв’язок. Для збільшення швидкості транспорту та безпеки руху необхідно максимально випрямити в лінію дорожнє полотно. Основою всіх цих доріг буде потужний шар щебеню та шлаків, які зверху перекриються бетоном. Всі ці заходи, разом взяті, призведуть до створення практично нових транспортних магістралей.

Навколо сучасних магістралей формуються і будуть формуватися нові ландшафтні комплекси. Вони будуть двох типів: природні і інженерно-селитебні. Останні формуватимуться переважно поблизу транспортних розв’язок. Вони складатимуться із самих транспортних розв’язок, автозаправних станцій, мотелів, кемпінгів, станцій технічного обслуговування, стоянок автотранспорту, кафе, барів. Навколо них формуватиметься санітарна зелена зона.

Вздовж автомобільних швидкісних магістралей формуватиметься заново і природна рослинність. І тут вагоме слово повинні сказати саме ландшафтознавці. Адже кожний регіон України характеризується певним набором та співвідношенням різних видів рослинності. А тому при створенні вітрозахисних смуг ці особливості кожного регіону повинні бути враховані. Поділля завжди виділялося своїми дібровами, а тому основною деревною породою повинний стати саме дуб. Відома наша територія як край садів. А тому поряд із дубом мають право зростати липа, черешня, вишня, яблуня, слива. Щоправда, використання їх як плодових дерев недоцільне у зв’язку з підвищеним вмістом у

їх плодах тетраетилсвинцю через близькість до дороги. А щоб підкреслити регіональні особливості окремих частин Поділля на заході бажано висаджувати бук європейський, а на півдні – дуб скельний. Масово зростали в подільських лісах клен-явір та ясен. А тому й вони повинні зустрічатись у вітрозахисних смугах.

Значно менші зміни відбудуться на міжнародних залізничних магістралях, адже вони характеризуються значною прямолінійністю. Тут зміни будуть проявлятися у зрізуванні горбів, підсипці лощин та обов'язковому будівництві замість залізничних переїздів, мостів над залізничною колією, що значно покращують безпеку руху транспорту. І тут склад деревних вітрозахисних лісосмуг необхідно привести до відповідності їх чисто подільському типу.

Незначних змін слід очікувати на “старому” висотно-ландшафтному рівні. Тут, як і в “молодому”, будуть проходити переважно внутрішньо-ландшафтні зміни.

Як бачимо, вивчення регіональних особливостей висотної диференціації сільськогосподарських та дорожніх ландшафтів дає можливість не тільки відтворити їх, органічно вписати їх в структуру сучасних ландшафтів, але й спрогнозувати їх розвиток в майбутньому.

Поділля – регіон, де ліси в доагрокультурні часи займали більшу частину території. Наприкінці XX –початку XXI ст. ліси зростають на 13,6 відсотках території. По областях їх розподіл такий: Вінницька – 14,2 відсотки, Тернопільська – 14,3 відсотки і Хмельницька 12,5 відсотки. З кожним роком площі, зайняті ними на Поділлі, збільшуються. Так, згідно даних обласних управлінь охорони навколишнього середовища за 1993-1997 роки площа лісовідновлення становить 13234 га [10,11,12]. Крім того, створено 4689 га захисних лісонасаджень на землях не придатних для ведення сільського господарства та полезахисних лісових смуг. Насадження проводяться планово, проте з рядом недоліків. Молоді ліси створюються на основі того садивного матеріалу, який є у найближчих лісорозсадниках. В лісорозсаді вирощуються рослини, догляд за якими вимагає мінімум як фінансових так і фізичних затрат: в першу чергу це береза, сосна, клен, липа, ясен. В результаті в молодих лісах Поділля хоч і переважає дуб (понад 80%), але значна (до 10%) домішка не характерних для нього порід (сосна, ялина, клен, береза). Крім того насадження лісів здійснюється без врахування існуючої висотної диференціації натурального рослинного покриву та загальної висотної диференціації ландшафтів. В результаті частина посадок (від 5 до 20 %) гине в перші роки після висадження. Щоб уникнути цього негативного явища, на нашу думку, необхідно проводити цілий ряд заходів. Насадження нових лісів проводити відповідно існуючих геоморфологічних і висотно-ландшафтних рівнів. Так, зокрема на “молодому” акумуляторному рівні по всьому Поділлі звичайно були верба, чорна вільха. При наявності піщаних відкладів відповідні асоціації створювали дуб та сосна. Як домішка в таких лісах повинні зустрічатися береза, осика.

Лісова рослинність “типового” та “старого” висотно-ландшафтних рівнів повинна бути представлена в першу чергу дубом [17]. В західній частині Поділля поряд з ним добре почувається бук європейський, а в південній - дуб скельний. На Опіллі та Кременецькому кряжі в місцях виходів вапняків необхідно відновити соснові насадження. Мова повинна йти вже про врахування мікросхилової зональності (приуроченість тієї чи іншої породи до гідротермічних умов, що

зумовлені крутизною схилу та його експозицією) рослинного покриву. А тому перед насадженням лісу свої рекомендації повинні дати ландшафтознавці та ботаніки. І тільки уже після цього можливо проводити заліснення. В такому випадку ми збережемо для наступних поколінь наближену до натуральної (тієї, що існувала протягом останніх століть) структуру лісів регіону.

1. Ахтырцева Н.И. Вертикальная структура и вопросы эволюции ландшафтных комплексов Калачской возвышенности // Науч. записки Воронежского отдела географического общества СССР. Вып.2. Воронеж, 1970. – С.53 – 59.
2. Бевз Н.С. О ярусности рельефа центральной части Русской равнины // Науч. записки Воронеж. отдела Геогр. общества СССР, вып 2, 1970. – С. 23 - 28.
3. Белосельская Г.А. О высотно-ландшафтных ступенях Приднепровской низменности // Науч. записки Воронежского отдела географического общества СССР. Воронеж, 1968. – С.8 – 13.
4. Бурдейний П.А., Рубін М.Б. Вінницька область. Географічний нарис. Вид. 2-е перероблене.- К.: Рад. школа, 1967.- 166 с.
5. Воропай Л.И., Денисик Г.И. Антропогенные изменения природы Винницкой области // Физ. география и геоморфология, 1978, вып. 19.- С. 13- 17.
6. Воропай Л.И., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии.- Черновцы: изд-во ЧГУ, 1982.- 90 с.
7. Геренчук К.И., Койнов М.М., Цись П.М. Природно-географический поділ Львівського та Подільського економічних районів.- Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964.- 221 с.
8. Денисик Г.И. Антропогенные ландшафты правобережной Украины. Вінниця, Арбат, 1998. – 289 С.
9. Денисик Г.И., Воловик В.М., Кирилюк Л.М. Нариси з антропогенного ландшафтознавства. – Вінниця, Арбат, 1999. – 150 с.
10. Екологічний стан Вінницької області у 1997 році. Вінниця, 1998 – 79 С.
11. Екологічний стан Тернопільської області у 1997 році. Тернопіль, 1998 – С. 69.
12. Екологічний стан Хмельницької області у 1997 році. Хмельницький, 1998 – С.82.
13. Кирилюк Л.М. Высотні рівні та ступені Поділля. // Українська геоморфологія. Стан та перспективи. Львів, 1997. С. 139 – 141.
14. Маринич А.М., Шищенко П.Г., Щербань М.И., Миллер Г.П., Подгородецкий П.Г. Ландшафтные исследования региональных проблем природопользования // Физическая география и геоморфология.-М.: 1986.- Вып. 33. - С. 3 - 11.
15. Милюков Ф.Н. О явлении вертикальной дифференциации ландшафтов на Русской равнине.// Вопросы географии Сб.3, 1947. – С.87 –102.
16. Швец Г.И. Концепция природохозяйственных территориальных систем и вопросы рационального природопользования // Геогр. и природные ресурсы, 1987.- № 4.- С. 30-38.
17. Шеляг - Сосонко Ю.Р. Высотна диференціація рослинного покриву Поділля // Укр. бот. журнал. - 1970.- Т.27.,№ 4. - С.523-525.